प्रथम: पाठ: ।
सुभाषितमाला – १।

विषयप्रवेश -

- परिचय
- शब्दार्थ
- भाषांतर
- स्वाध्याय

परिचय =

सुभाषित म्हणजे लहान उपदेशपर, आनंदित करणारे सुवचन होय. सुभाषिते ही संस्कृत साहित्य सागरातील अमोल रत्नेच होय. संस्कृत भाषेतील एक सांस्कृतिक ठेवा होय.

शब्दार्थ –

१) अयम् = हा
२) निज: = स्वत:चा
३) वा = किंवा
४) पर: = परका
५) गणना = विचार, हिशेब
६) लघुचेतसाम् = क्षुद्र मनोवृत्तीचा
७) वसुधा = जग, पृथ्वी
८) कुटुम्बकम् = परिवार
९) उदरचरितानाम् = थोर मनाच्या
१०) प्रियवादिन: = गोड बोलणारे
११) वक्ता = बोलणारा
१२) जीमूतवाहन: = विद्याधरांच्या राजाचे नाव (परोपकारी राजा)
१३) बलम् = शक्ती
१४) स्वेदम् = धाम
१५) श्रेयसे = कल्याणासाठी
१६) किमु = काय सांगावे
१७) बीजम् = बीज
१८) उप्तम् विना = पेरल्याशिवाय
१९) पुरुषकार = उद्योग
२०) पथ्यस्य = हितकारक
२१) श्रोता = ऐकणारा

भाषांतर

➢ हा श्लोक पंचतंत्रातील आहे. ज्यांचे अंत:करण विशाल आहे अशा संत लोकांच्या मनात 'हे विश्वाचे माझे घर' भावना असते.

अयं निज: परो वेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितांना तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥१॥

उत्तर: 'हा माझा किंवा हा परका आहे' – असा विचार क्षुद्र मन असलेल्या माणसांचा असतो. परंतू थोर मनाच्या माणसांच्या मनात संपूर्ण (पृथ्वी) जग हेच कुटुंब वाटते.

➢ सर्वांना सर्व काही देण्याची थोर लोकांची मनोवृत्ती असते.

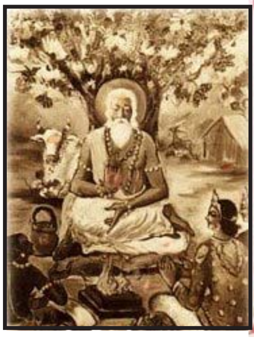

कर्णस्त्वचं शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहन:।
ददौ दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम्॥२॥

उत्तर: कर्णाने त्वचा (कवचकुंडले), शिबिराजाने मांस, जीमूतवाहन राजाने प्राण (व) दधीचि ऋषीनी (स्वत:ची) अस्थी या (गोष्टी) दिल्या, थोर लोकांच्या बाबतीत देण्यास अयोग्य असे नसते.

➢ **राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी शक्ती, रक्त, परिश्रम, घाम या चारही घटकांचे महत्व अनन्य साधारण आहे.**

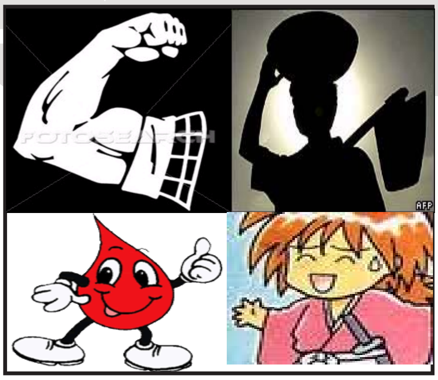

बलं रक्तं श्रमं स्वेदं देहि राष्ट्राभिवृद्धये।
एकैकं श्रेयसे भूयात् किमु यत्र चतुष्टयम्॥३॥

उत्तर: राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी शक्ती, रक्त, परिश्रम व घाम द्या. (यातील प्रत्येक गोष्ट) एकेक गोष्ट कल्याण्यासाठी कारणीभूत होईल. (हे) या चारही एकत्र आले तर त्यांच्या बद्दल काय सांगावे!

➢ **प्रयत्नांशिवाय भाग्य सिद्धिस जात नाही.**

यथा बीजं विना क्षेत्रमुप्तं भवति निष्फलम्।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति॥४॥

उत्तर: ज्याप्रमाणे बी चांगल्या प्रकारे पेरल्याशिवाय शेत फळास येत नाही. त्याप्रमाणे प्रयत्नांशिवाय दैव सिद्धीस जात नाही.

➢ **जगात अप्रिय पण हितकारक बोलणारे व एकून घेणारे दुर्लभ आहेत.**

सुलभा: पुरुषा राजन्! सततं प्रियवादिन:।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ:॥५॥

उत्तर: हे राजा, नेहमी गोड बोलणारे लोक सहज मिळतात. अप्रिय पण हितकारक बोलणारा (वक्ता) आणि ऐकून घेणारा (श्रोता) मिळणे मात्र कठीण असते.

स्वाध्याय

प्र. १ खालील प्रश्नांची मराठीत उत्तरे लिहा.

१) विशाल अंत:करणाच्या माणसांसाठी पृथ्वी कशाप्रमाणे असते?

उत्तर: ज्यांचे अंत:करण विशाल आहे त्यांच्यासाठी संपूर्ण पृथ्वीच कुटुम्बाप्रमाणे असते.

२) राष्ट्राच्या अभिवृद्धीसाठी काय काय द्यावे?

उत्तर: राष्ट्राच्या अभिवृद्धीसाठी शक्ती, रक्त, परिश्रम, घाम या चार गोष्टी द्याव्यात. या घटकांचे राष्ट्र कल्याण्यासाठी अनन्यसाधारण महत्त्व आहे हे चारही घटक राष्ट्राच्या कल्याणासाठी कारणीभूत आहेत.

३) दैव कशाने सिद्धीस जात नाही?

उत्तर: ज्याप्रमाणे शेतात चांगल्या प्रकारे बी पेरल्याशिवाय शेतात भरपूर पिक येत नाही, त्याप्रमाणे प्रयत्नांशिवाय दैव सिद्धिस जात नाही.

४) या जगात कोण दुर्लभ आहे?

उत्तर: या जगात अप्रिय पण हितकारक बोलणारा वक्ता व ऐकून घेणारा श्रोता मिळणे दुर्लभ आहे.

५) थोर लोकांना देण्यास अयोग्य असे काही नसते या करिता कोणती उदाहरणे दिलेली आहेत?

उत्तर: कर्णाने स्वत:ची त्वचा म्हणजेच कवचकुंडले जीमूतवाहन राजाने स्वत:चे प्राण, दधीचि ऋषीनी स्वत:च्या अस्थी दिल्या. या उदाहरणावरुन थोर लोकांना देण्यास अयोग्य काही नसते हे पटवून दिलेले आहे.

प्र. २ रुपे ओळखा.

१) अयम् = इदम् या सर्वनामाचे पुलिंगी प्रथमा एकवचन.

२) लघुचेतसाम् = लघुचेतस् या सकारान्त विशेषणाचे पुलिंगी नपुंसकलिंगी किंवा स्त्रीलिंगी षष्ठी बहुवचन.

३) उदारचरितानाम् = उदरचरित या (अ-कारान्त) सामासिक विशेषणाचे पुलिंगी किंवा नपुंसकलिंगी पष्ठी बहुवचन उदरचरिता या (आकारान्त) सामासिक विशेषणाचे स्त्रीलिंगी षष्ठी बहुवचन.

४) ददौ = दा (१ परस्मैपद, ३ उभयपद) धातूचे परोक्ष भूतकाळ तृतीय पुरुष एकवचन.

५) महात्मनाम् = महात्मन् या (न् कारान्त) सामासिक विशेषणाचे पुलिंगी षष्ठी बहुवचन.

६) वक्ता = वक्तृ या (ऋकारान्त) विशेषणाचे पुलिंगी प्रथमा एकवचन.

७) श्रोता = श्रोतृ या (ऋकारान्त) विशेषणाचे पुलिंगी प्रथमा एकवचन.

८) देयम् = दा (१ परस्मैपद, ३ उभयपद) धातुचे कर्मणि विद्यार्थी धातुसाधित विशेषण नपुंसकलिंगी प्रथमा-द्वितीया एकवचन.

प्र. ३ खालील समास सोडवून त्यांची नावे लिहा

१) राष्ट्राभिवृद्धये = राष्ट्रस्य अभिवृद्धि: तस्यै
= षष्ठी तत्पुरुष समास

२) प्रियवादिन: = प्रियस्य वादिन:
= षष्ठी तत्पुरुष समास

३) अप्रियस्य = न प्रियम्, तस्य
= नञ् तत्पुरुष समास

४) दुर्लभ: = दु:खेन लभ्यते अयम् इति
उपपद तत्पुरुष समास

५) अदेयम् = न देयम्
= नञ् तत्पुरुष समास

६) लघुचेतसाम् = लघु: चेत: येषाम् ते तेषाम्
= बहुव्रीही समास

७) महात्मनाम् = महान आत्मा येषाम् ते तेषाम्
= बहुव्रीहि समास

८) सुलभा: = सुखेन लभ्यन्ते इमे इति
= उपपद तत्पुरुष समास

प्र. ६ खालील प्रश्नांची संस्कृतमधून उत्तरे लिहा.

१) उदारचरितानां कृते वसुंधा कीदृशी भवति?

उत्तर: उदारचरितानां कृते वसुधा कुटुम्बकं भवति।

२) कर्णेन किं दत्तम्?

उत्तर: कर्णेन स्वत्वक् दत्ता।

३) शिबिना किं दत्तम्?

उत्तर: शिबिना स्वमांसं दत्तम्।

४) जीमूतवाहनेन किं दत्तम्?

उत्तर: जीमूत वाहनेन स्वजीवनं दत्तम्।

५) दधीचिना किं दत्तम्?

उत्तर: दधीचिना स्वशरीरस्य अस्थीनि दत्तानि।

६) राष्ट्राभिवृद्धये किं किं दातव्यम्?

उत्तर: राष्ट्राभिवृद्धये बलं रक्तं श्रम: स्वेंद:च एतानि सर्वाणि दातव्यानि।

७) केन विना दैवं न सिध्यति?

उत्तर: पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति।

८) के जना: दुर्लभा:?

उत्तर: अप्रियस्य पथ्यस्य च वक्तार: तथा श्रोतार: अपि दुर्लभा:।

प्र. ७ सन्धिविग्रह करा.

१) वेति = वा + इति।

२) वसुधैव = वसुधा + एव।

३) शिबिर्मांसम् = शिबि: + मांसम्।

४) दधीचिरस्थीनि = दधीचि: + अस्थीनि।
५) नास्त्यदेयम् = न + अस्ति + अदेयम्।

प्र. ८ समानार्थी संस्कृत शब्द लिहा.

१) वसुधा = धरा, धरित्री, पृथिवी, भू:, भूमि, महि
२) कुटुम्बकम् = कुटुम्ब:, परिवार:, वंश:
३) श्रम: = उदयम, उद्योग:, प्रयत्न:, परिश्रम:
४) स्वेद: = घर्म:, निराक:, निदाघ, प्रस्वेद:
५) अभिवृद्धि = विकास:, समृद्धि
६) राजा = नृप:, पार्थिव, भूप:

प्र. ९ विरुद्ध अर्थाचे संस्कृत शब्द लिहा.

१) निष्फलम् ह्न सफलम्
२) प्रियवादिन: ह्न अप्रियवादिन:, कटुवादिन:
३) अप्रिय: ह्न प्रिय:
४) दुर्लभ: ह्न सुलभ:
५) निज: ह्न परकीय:, पर:
६) लघु ह्न गुरु
७) उदारम् ह्न अनुदारम्, कृपणम्
८) देयम् ह्न अदेयम्
९) आलस्यम् ह्न उद्यम्
१०) पथ्यम् ह्न अपथ्यम्

ज्ञानसागर अहमदनगर

*****

नोटस्